

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ — розділ **мовознавства**, присвячений вивченню діалектної мови (**діалектів**), її варіантності, територіальній диференціації, історії формування мовно-територіальних утворень й окремих явищ, співвідношенню та взаємодії з іншими формами існування мови етносу — **літературним стандартом**, діалектами соціальними (**жарґонами**, **арґо**). Українську діалектологію поділяють на синхронну (описову), історичну та соціальну.

Метою синхронної діалектології (або діалектографії) є опис **говірок** на одному хронологічному зрізі їх функціонування; окреслення географії окремих одиниць діалектної мови чи їх об'єднань, глибини структурної диференціації говірок; вияв закономірностей об'єднання говірок у мовно-територіального утворення вищого порядку — **говори** (діалекти), **наріччя**; з'ясування діалектної основи літературної мови, взаємодії діалектної мови з іншими формами існування мови етносу. Синхронна діалектологія становить сукупність даних про фонологічну, фонетичну, акцентуаційну і граматичну структури, а також словниковий склад окремих говірок, їх об'єднань, межі поширення окремих явищ і територіальний поділ діалектної мови. Основне джерело інформації синхронної діалектології — відповіді на діалектологічні програми, питальники, діалектні тексти, а також ті недіалектні тексти, які мають виразні говіркові риси; формою подання матеріалу є описи структури, мовні атласи, словники, тексти.

Мета історичної діалектології (власне діалектологія) — встановлення генезису, історичних змін фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних явищ діалектної мови; походження говорів і наріч як одиниць діалектного поділу; вияв відносної хронології діалектних явищ, архаїчних та інноваційних елементів структури говірок; здійснення діалектного атрибутування писемних пам'яток. Джерелами історичної діалектології є описова синхронна діалектологія, писемні пам'ятки, свідчення ономастикону, споріднених мов та історії матеріальної і духовної культури етносу. Формою подання матеріалу є описи, мовні атласи. Синхронна й історична діалектології взаємопов'язані. Елементи історичної діалектології часто наявні у синхронних описах. В українському мовознавстві більшого розвитку набула синхронна діалектологія. Найчастіше вивчають говірки суцільного поширення мови та острівні, які функціонують серед діалектних масивів молдовської, румунської, угорської, словацької, польської, білоруської, російської, сербської, хорватської мов.

Соціальна діалектологія вивчає соціально-класову, професійну, вікову диференціації мови.

Початки української діалектології пов'язані з усвідомленням територіальної здиференційованості мови й виявлялися як спроби окреслити межі поширення поодиноких (переважно фонетичних) явищ і відносяться до 2-ї пол. 18 ст. (напр., «Черниговского намѣстничества топографическое описание с краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи...» О. Шафонського, 1786; опубл. К., 1851). У 19 ст. інтерес до діалектології збільшився через загальне піднесення **етнології**; свідчення про діалектні явища ще мали несистемний характер, були часто принагідні, подані без локалізації. Головні проблеми діалектології на той час — встановлення діалектного поділу мови у тісному зв'язку з генезою мови в цілому та окремих діалектів, пояснення генези діалектних явищ. З'ясування діалектного поділу зазнавало еволюції від орієнтовного окреслення наріч і діалектів (М. Максимович, Я. Головацький, О. Потебня) до складання **першої діалектологічної карти** (К. Михальчук, 1871; опубл. у пр. «Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины» // «Тр. Етногр.-статистич. експедиции въ Западно-Русскій край. Юго-запад. отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія / Собрал П. П. Чубинскій», С.-Петербург, 1872); згодом змінилися обсяг і характер матеріалу — від принагідної фіксації до його систематичного запису за питальниками, від обстеження невеликих мовних територій до охоплення української діалектної мови як цілості.

На підставі зіставних фонетичних і морфологічних даних **К. Михальчук** виділив три наріччя — поліське, українське, червоноруське (русинське чи русняцьке), окреслив їхні зовнішні межі і внутрішню диференціацію на менші мовно-територіальні утворення. Пізніше цю проблему розв'язували залежно від вихідних принципів діалектної класифікації і використовуваного матеріалу (у працях О. Соболевського, членів Московської діалектологічної комісії, В. Ганцова, І. Зілінського, Ф. Жилка).

На сучасному етапі розвитку української діалектології прийнято поділ на три наріччя — **північне** (поліське), **південно-східне** і **південно-західне**. Проблеми діалектного поділу, окресленню меж поширення діалектів та їх розмежуванню присвячено лінгвогеографічні праці, зокрема «Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny» З. Штібера (т. 1–8, Łódź, 1956–64), «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика» Й. Дзендзелівського (т. 1–3, Уж., 1958–93), «Atlas gwar bojkowskich» (т. 1–7, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź; 1980–91), «Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті» Т. Назарової (К., 1985), **«Атлас української мови»** (т. 1–3, К., 1984–2001),

«A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects Ukrainian Language» Я. Пієра (Warszawa, 1996); а також комплекси карт у монографічних описах діалектів: «Діалектологічний нарис Полтавщини» П. Бузука (К., 1929), «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія» І. Панькевича (Прага, 1938), «Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny» К. Дейни (Wrocław, 1957).

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. розпочалося інтенсивне укладання спеціальних програм, за якими збирали б діалектний матеріал (найдокладнішою була «Програма для збирання діалектних одмін української мови» К. Михальчука та Є. Тимченка, 1909; її варіант — «Программа для собирания особенностей малорусских говоров» К. Михальчука й А. Кримського, 1910; короткі програми О. Синявського, 1924; 1927; Є. Тимченка, 1925; Діалектол. комісії УАН, 1926; пізніше — «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» Б. Ларіна та ін., 1948; 1949; «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. Дзендзелівського, 1984; 1987; усі програми опубліковано в Києві); створено низку регіонально зорієнтованих тематичних питальників для фіксації діалектного матеріалу. Оцінка фонетичного і морфологічного рівнів структури говірок як найбільш інформативних для вирішення проблем діалектного поділу відображена у структурі більшості питальників. Збирання діалектного матеріалу за питальниками наблизило українську діалектологію до аналізу говірки як системи. У дослідженнях найповніше подано інформацію про фонетику (переважно без використання експериментальних даних), менше — про граматику, синтаксис, просодію, частково — словотвір; лексичний матеріал ще не зведено у загальноукраїнський діалектологічний словник, його зафіксовано у словниках окремих говірок, зокрема у кн. «Словник поліських говірок» П. Лисенка (1974), «Матеріали до Лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся» М. Никончука (1979), «Словник бойківських говірок» М. Онишкевича (ч. 1-2, 1984; усі — Київ), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. Чабаненка (т. 1-4, 3., 1992), «Словник західнополіських говірок» Г. Аркушина (т. 1-2, Луцьк, 2000), «Słownik Huculski» Я. Яніва (Kraków, 2001), «Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області» (Київ, 2017).

Найпоширенішою формою подання діалектного матеріалу є опис, характер якого неоднаковий на різних мовних рівнях і спрямований на з'ясування історичних змін у мові (зокрема у дослідженні «Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. Фонологическая система» Л. Калнинь, Москва,

1973; «Сопоставительная модель фонологической системы славянских диалектов» Л. Калнинь та Л. Масленникової, Москва, 1981). Системним описом охоплено лише фонологічний рівень окремих говірок, на морфологічному рівні опис зведено до встановлення локальних типів парадигм словозміни та творення окремих словоформ. Результатом досліджень у галузі описової діалектології стало з'ясування просторової диференціації української мови, вияв репертуару функціонально чи генетично співвідносних одиниць. У галузі історичної діалектології зусилля науковців спрямовано на з'ясування історії окремих діалектних явища, говору чи групи говірок, ареалогічного коментування історичних змін мови, зокрема мовних рис писемних пам'яток. Важливішими серед праць з історичної діалектології є дослідження закарпатського, гуцульського, покутського, середньонаддніпрянського, середньополіського діалектів, зокрема відомі пр. «Нарис історії українських закарпатських говірок» І. Панькевича (Прага, 1958), «Очерки по истории закарпатских говоров» Л. Деже (Будапешт, 1967), «Діалект і літературна мова: Східнокарпатський і покутський діалекти, їх відношення до української літературної мови» Б. Кобилянського (К., 1960); студії В. Німчука, Д. Гринчишина, І. Керницького, Л. Коць-Григорчук, О. Горбача; свідчення інших говірок залучають спорадично для з'ясування явищ, зафіксованих пам'ятками.

Дослідження з української діалектології були зосереджені у філологічній секції та Етнографічній комісії НТШ, Українському науковому товаристві у Києві, Діалектологічних комісіях 2-го відділу РАН і ВУАН, Інституті мовознавства АН УРСР (Київ). Від 1990-х рр. цю роботу здійснюють в Інститутах української мови (Київ) та українознавства (Львів) НАНУ, а також на українознавчих кафедрах університетів та інститутів (зокрема й зарубіжних — Кракова, Любліна, Праги, Братислави, Кошице, Мюнхена, Бухареста).

Рекомендована література

1. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології. Одеса, 1962;
2. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (Вступні розділи). Ужгород, 1966;
3. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови. Київ, 1991;
4. Глібчук Н., Костів О. Українська діалектологія. Львів, 2023.

П. Ю. Гриценко

Фотоілюстрації

Бібліографічний опис:

Діалектологія / П. Ю. Гриценко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24454>. — Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).